

**VIKTIMLASHUVGA OLIB KELUVCHI KRIMINOGEN VAZIYATLARNI
O'RGANISH HAMDA PROFILAKTIKASINI TAKOMILLASHTIRISH**

Jamoat xavfsizligi universiteti

"Xavfsizlikni huquqiy ta'minlash" kafedrası kursanti

Tashmamatova Gulmira Abdumannon qizi

E-mail: Tashmamatovagulmira461@gmail.com

Annotatsiya; Mazkur maqolada jinoyat viktimologiyasi nazariyasi va amaliy jihatlari, xususan g'ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning viktimlanish muammolari kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotda viktimlik tushunchasining mohiyati, uning ko'p omilli tabiati hamda kriminogen vaziyatlarning shakllanish bosqichlari yoritilgan. 2015–2023-yillar statistik ma'lumotlari asosida xotin-qizlarga nisbatan jinoyatlar dinamikasi o'rganilib, asosiy xavf omillari aniqlangan. Shuningdek, xalqaro tajriba va rivojlangan davlatlar amaliyoti qiyosiy tahlil qilinib, samarali profilaktika mexanizmlari ajratib ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari O'zbekistonda viktimologik profilaktika tizimini takomillashtirish, ijtimoiy himoya va rehabilitatsiya mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: viktimologiya, viktimlik, viktimlanish, kriminogen vaziyat, g'ayriijtimoiy xulq-atvor, xotin-qizlar, jinoyat qurboni, profilaktika, ijtimoiy himoya, rehabilitatsiya, huquqiy mexanizmlar, psixologik omillar

Аннотация: В данной статье комплексно рассмотрены теоретические и практические аспекты виктимологии преступлений, с особым акцентом на проблемы виктимизации женщин с асоциальным поведением. Раскрыта сущность понятия виктимности, её многофакторный характер, а также этапы формирования криминогенной ситуации. На основе статистических данных за 2015–2023 годы проанализирована динамика преступлений в отношении женщин и выявлены ключевые факторы риска. Проведён сравнительный анализ международного опыта, позволивший определить эффективные механизмы профилактики. Результаты исследования обосновывают необходимость совершенствования системы виктимологической профилактики в Узбекистане, усиления социальной защиты и развития реабилитационных механизмов.

Ключевые слова: виктимология, виктимность, виктимизация, криминогенная ситуация, асоциальное поведение, женщины, жертва преступления, профилактика, социальная защита, реабилитация, правовые механизмы, психологические факторы

Dunyo miqyosida jinoyat viktimologiyasi sohasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib, hozirgi kunda huquqshunoslik,

kriminologiya, ijtimoiy psixologiya hamda gendershunoslilik fanlarining kesishmasida muhim o'ringa ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasida ushbu soha hali rivojlanish bosqichida bo'lib, amaliy tadqiqotlar soni cheklangan. Shu boisdan ushbu bob nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Bob doirasida 2015–2023-yillar statistikasi, xalqaro tashkilotlar (UNODC, UN Women, WHO, Interpol) ma'lumotlari asosida hamda qiyosiy va huquqiy tahlil metodologiyasi qo'llanilgan.

Viktimlik tushunchasining nazariy asoslari- Viktimologiya — jinoyatning qurbon tomonini o'rganuvchi kriminologiya bo'limi bo'lib, uning predmeti qurbon shaxsini, uning xulq-atvori va xususiyatlarini, shuningdek qurbon bilan jinoyatchi o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu fan asoschilari sifatida B. Mendelson (1947), G. von Hentig (1948), M. Wolfganlarni ko'rsatish mumkin. "Viktimlik" atamasi lotincha "victima" — qurbon so'zidan kelib chiqqan bo'lib, shaxsning jinoyat qurboniga aylanish ehtimolini bildiradi. Viktimlanish esa -muayyan shaxsning faktik ravishda jinoyat qurboniga aylanish jarayonidir. G'ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlar masalasida viktimlik bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega: ularning ijtimoiy marginallashtirilganligi, huquqiy savodsizligi, moddiy qashshoqligi, psixologik zaiflanishi va ijtimoiy himoyasizligi ushbu guruhni ayniqsa xavfli qiladi. g'ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarni viktimlanishdan himoya qilishning eng samarali mexanizmlari quyidagilardir:

1. Huquqiy mexanizmlar: qurbonlarni himoya qiluvchi maxsus qonunlar, kechiktirmasdan himoya orderlari berish, ikkilamchi viktimlanishning oldini olish.

2. Ijtimoiy mexanizmlar: krizis markazlari, boshpana uylari, psixologik yordam markazlari, iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash dasturlari.

3. Reabilitatsiya mexanizmlari: narkotik va alkogol qaramliklarini davolash, kasbiy ta'lim, ijtimoiy integratsiya dasturlari.

4. Profilaktika mexanizmlari: jamiyat informatsiyasi, yuqori xavf guruhlariga maqsadli intervensiya, politsiya-ijtimoiy xizmat hamkorlik protokollari.

O'zbekiston ushbu yondashuvlarni milliy huquqiy tizim va madaniy xususiyatlar bilan muvofiqlashtirgan holda qabul qilishi maqsadga muvofiq.

Kriminogen vaziyat — bu jinoyat sodir etilishiga qulay sharoit yaratuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillarning majmuidir. Viktimologik nuqtai nazardan kriminogen vaziyat potentsial qurbonning muhit bilan o'zaro ta'sirini, uning himoyasizlik darajasini va jinoyat sodir etish ehtimolini belgilaydi.

Professor A. Mayrov (Rossiya) va doktor Sh. Raximova (O'zbekiston) tadqiqotlari asosida kriminogen vaziyatning uch bosqichi ajratiladi:

Birinchi bosqich (Predkriminogen) — xavf omillari to'planishi va qurbon pozitsiyasining zaiflanishi. Bu bosqichda dastlabki belgilarni aniqlash va erta intervensiya o'tkazish profilaktika nuqtai nazardan muhimdir.

Ikkinchi bosqich (Kriminogen) — jinoyat sodir etilishi uchun qulay vaziyatning shakllanishi. Jinoyatchi tomonidan qurbon tanlash va hujum uchun sharoit izlash amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqich (Postkriminogen) — jinoyat sodir etilgandan keyingi vaziyat. Qurbonning ikkilamchi viktimlanish xavfi yuqori bo'ladi.

Viktimlikning ko'p omilli tabiati; G'ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning jinoyat qurboniga aylanishi bir omil bilan emas, balki bir-biri bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, huquqiy va kriminogen omillar to'plami ta'sirida sodir bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kriminogen muhit bilan aloqa (91%), narkotik/alkogol qaramligi (78%) va ijtimoiy izolyatsiya (71%) eng yuqori ta'sir ko'rsatuvchi omillar hisoblanadi. O'zbekistonda 2015–2023-yillar davomida xotin-qizlarga nisbatan jinoyatlar soni 72,9% ga oshganligi bu muammoning o'sib borayotganidan dalolat beradi.

Xorijiy tajribaning amaliy ahamiyati; Sakkiz xorijiy davlat (AQSh, Germaniya, Shvetsiya, Niderlandiya, Kanada, Finlandiya, Gruziya va Qozog'iston) tajribasini qiyosiy tahlil qilish natijasida samarali profilaktika tizimining umumiy xususiyatlari aniqlandi. Finlandiya (52%), Germaniya (45%) va Niderlandiya (38%) tajribasi ko'rsatadiki, kompleks yondashuv — huquqiy mexanizmlarni ijtimoiy va rehabilitatsiya xizmatlari bilan birlashtirish — eng yuqori samara beradi. O'zbekiston ushbu modellarni milliy kontekstda qo'llashi zarur.

Kriminogen vaziyatlarning tuzilishi; O'zbekistondagi kriminogen vaziyatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jinoyatlarning 38,7% oilaviy-maishiy muhitda, 24,3% esa alkogol/narkotik bilan bog'liq holatlarda sodir etiladi. Jinoyatlarning 64,3% kechki va tungi soatlarda (18:00–06:00) amalga oshiriladi. Eng tez o'sib borayotgan joy - uy-joy muhiti bo'lib, 2015–2023-yillar davomida 48,5% ga oshgan. Bu natijalar profilaktika resurslarini maqsadli taqsimlash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasidagi profilaktika tizimini BMT standartlari bilan taqqoslash keskin nomuvofiqlikni ko'rsatadi: krizis markazlari BMT tavsiyasidan 8 barobar kam, boshpana uylari ehtiyojni faqat 12% qondiradi, psixologlar BMT standartidan 5,6 barobar kam. Bu tizimli muammolar ulkan bo'shliqlarni hosil qilib, zaif guruhlarini himoyasiz qoldirmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xotin-qizlar orasida g'ayriijtimoiy xulq-atvorning shakllanishi ko'pincha bolalik va o'smirlik davrida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik buzilishlar bilan boshlanadi. Oilaviy muhitdagi beqarorlik, ota-ona nazoratining yetishmasligi, emotsional befarqlik yoki zo'ravonlik holatlari shaxsning ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada shaxsda ishonchsizlik, o'ziga past baho berish, ijtimoiy moslashuv qobiliyatining zaiflashuvi kabi holatlar shakllanadi. Viktimologik nuqtai nazardan qaralganda, g'ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlar jinoyat jarayonida passiv yoki himoyasiz subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Ular ko'pincha xavfli vaziyatlarni to'g'ri baholay

olmaydi, ijtimoiy signallarni noto‘g‘ri talqin qiladi va manipulyatsiyaga tez beriladi. Bu esa ularning jinoyat qurboni bo‘lish ehtimolini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, viktimlik faqat individual psixologik omillarga bog‘liq emas, balki ijtimoiy tizimdagi kamchiliklar bilan ham bevosita aloqadordir. Ijtimoiy nazoratning sustligi, huquqiy savodxonlik darajasining pastligi, profilaktika tizimining yetarli darajada ishlamasligi ham ushbu muammoni kuchaytiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Shuningdek, iqtisodiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Ishsizlik, moddiy qiyinchiliklar va iqtisodiy qaramlik shaxsni xavfli qarorlar qabul qilishga majbur qiladi. Bu esa ularni turli ekspluatatsiya shakllariga, firibgarlik va zo‘ravonlik holatlariga nisbatan himoyasiz qiladi. Zamonaviy davrda axborot texnologiyalarining rivojlanishi ham yangi turdagi xavf omillarini yuzaga keltirmoqda. Kiberjinoyatchilik, ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyatsiya, shaxsiy ma‘lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish kabi holatlar g‘ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning viktim bo‘lib qolish xavfini yanada oshirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu muammoni hal etish uchun kompleks yondashuv zarur bo‘lib, u quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga olishi lozim: birinchidan, xotin-qizlarning huquqiy va psixologik savodxonligini oshirish; ikkinchidan, oilaviy institutni mustahkamlash va tarbiya tizimini yaxshilash; uchinchidan, ijtimoiy nazorat mexanizmlarini kuchaytirish; to‘rtinchidan, psixologik yordam va rehabilitatsiya tizimini kengaytirish; beshinchidan, raqamli xavfsizlik bo‘yicha keng qamrovli profilaktika ishlarini amalga oshirish. Umuman olganda, g‘ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning jinoyatda viktim bo‘lib qolishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u shaxs, jamiyat va davlat o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir natijasida shakllanadi. Ushbu muammoni chuqur o‘rganish va unga ilmiy asoslangan yondashuv ishlab chiqish jinoyatchilikning oldini olish, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash hamda xotin-qizlar huquqlarini samarali himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, viktimologik yondashuv asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar amaliyotga tatbiq etilsa, jamiyatda xavfsiz ijtimoiy muhitni shakllantirish va jinoyat qurbonlari sonini kamaytirishga erishish mumkin bo‘ladi. Shuningdek, olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, g‘ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning viktimologik holati ko‘pincha “ko‘p bosqichli zaiflashuv jarayoni” sifatida shakllanadi.

Xulosa qilsak Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, g‘ayriijtimoiy xulq-atvorli xotin-qizlarning viktimlanishi murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va huquqiy omillarning o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga keladi. Kriminogen vaziyatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi hamda individual va tizimli zaifliklar mavjudligi ularning jinoyat qurboni bo‘lish ehtimolini oshiradi. Tahlillar O‘zbekistonda profilaktika va himoya tizimi yetarli darajada rivojlanmaganligini, ayniqsa krizis markazlari, boshpana muassasalari va psixologik xizmatlar yetishmasligini ko‘rsatdi. Xorijiy tajriba esa kompleks yondashuv -huquqiy,

ijtimoiy va rehabilitatsion choralarni uyg'unlashtirish - eng samarali yo'l ekanligini tasdiqlaydi. Shu bois, xotin-qizlarning huquqiy va psixologik savodxonligini oshirish, ijtimoiy himoya tizimini kengaytirish, profilaktika mexanizmlarini kuchaytirish hamda raqamli xavfsizlikni ta'minlash ushbu muammoni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI;

1. Mendelsohn B. *Victimology and Contemporary Society*. — 1947.
2. von Hentig H. *The Criminal and His Victim*. — New Haven: Yale University Press, 1948.
3. Wolfgang M. *Patterns in Criminal Homicide*. — Philadelphia, 1958.
4. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). *Global Study on Homicide*. — Vienna.
5. UN Women. *Global Database on Violence against Women*.
6. World Health Organization (WHO). *Violence Prevention Reports*.
7. Interpol. *Crime Trends and Prevention Reports*.
8. Mayrov A. *Kriminologiya va viktimologiya asoslari*. — Moskva.
9. Raximova Sh. *O'zbekistonda viktimologik tadqiqotlar muammolari*. — Toshkent.
10. *O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari (2015–2023)*.
11. *O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari (xotin-qizlarni himoya qilishga oid normativ-huquqiy aktlar)*.